

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ

П. П. Толочко

У статті розглядаються основні закономірності процесу формування давньоруських міст IX — XII ст. На думку автора, можна визначити три основні шляхи їх походження: торгово-ремісничий, общинно-феодальний і феодальний (або державний).

Однією з найважливіших рушійних сил генезису давньоруських міст був феодалізм. Цей висновок, незважаючи на те, що його поділяють не всі дослідники, має велике значення у пошуку закономірностей становлення та розвитку міського устрою на Русі. Причому йдеться не про встановлення єдиної соціологічної схеми в цьому процесі, якої в дійсності не могло бути, а про визначення основних містоутворюючих факторів, що мали більш-менш схоже виявлення на всій території Давньоруської держави.

Тут необхідно враховувати закон нерівномірності розвитку. Феодалізація величезної держави мала осередковий характер¹. Вона здійснювалась за принципом зустрічних потоків і, природно, була вищою в центрі держави чи землі, ніж на околицях. Не випадково ці райони наповнювалися містами раніше, і темпи цього наповнення були вищими порівняно з периферією. Певний вплив на розвиток міських форм справляли неоднорідність природно-географічних, а отже, і господарських умов життя. Вирішальної ролі у процесі слов'янського містоутворення він, звичайно, не відігравав, але його позитивний або негативний вплив був іноді досить відчутним.

У цій праці уявляється важливим зупинитися на трьох основних шляхах розвитку міських форм життя Русі IX — XIII ст. Умовно їх можна назвати «торгово-ремісничим», «общинно-феодальним», «феодальним» або «державним». Вони багато в чому не схожі між собою, породжені різними умовами соціально-економічного розвитку, відіграли неоднакову роль в історії руського міста, але визначились майже в одному хронологічному зрізі та перебували у певній діалектичній взаємодії.

ТОРГОВО-РЕМІСНИЧИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ МІСТ

У розв'язанні проблеми походження давньоруських міст велику роль відіграють торгово-ремісничі поселення або факторії. Вони відомі, головним чином, на найважливіших водних магістралях — Дніпрі, Волхові, Волзі, Десні. Це Ладога, Гньоздово, Тимерево, Сарське та Михайлівське городища, Шестовиці та деякі інші. В історичній літературі їх називають відкритими торгово-ремісничими поселеннями (ВТРП)². Визначення не зовсім вдале, особливо якщо врахувати, що на більшості з цих поселень (якщо не на всіх) на певному етапі розвитку зведено земляні укріплення — вали та рови.

Типологічно ці центри близькі між собою. Склалися з великого поселення, площа якого досягала 10 (Тимерево) — 16 га (Гньоздово); невеликого городища (Гньоздово, Шестовиці) та величезного курганного могильника, що налічував по кілька тисяч насипів. Гньоздовський могильник, наприклад,

розкинувся на площі 27,5 га та мав до 6 тис. курганів³. Однорідний у них і археологічний матеріал. У широких дослідженнях Гньоздова, Шестовиць, Сарського городища та ін., під час яких знайдено поховання дружинників та купців, скарби арабських монет, сліди ремісничого виробництва, вони постають як відносно великі торгово-ремісничі центри IX — XI ст.

Виникають закономірні питання про їхню соціальну сутність та відношення до стародавніх руських міст. У вітчизняній історико-археологічній літературі торгово-ремісничі поселення найчастіше трактуються як певна стадія в історії давньоруського міста. Її називають то «передміською», то «протоміською». Свого часу П. М. Третьяков, намагаючись визначити соціальний тип Сарського городка, називав його ембріоном міста⁴. І. В. Дубов, який присвятив цьому та іншим верхньоволзьким торгово-ремісничим центрам IX — X ст. монографічне дослідження, кваліфікує їх як протоміські центри⁵. Така точка зору поділяється і дослідниками, які вивчають аналогічні пам'ятки Дніпровського басейну, а також Поволж'я.

На жаль, ніхто по суті не намагався показати на конкретних матеріалах, чим відрізняється протоміське поселення від міського. Залишається незрозумілим, чим «не дотягують» зказані центри IX — X ст. до категорії міських. Адже вони були відокремленою від землеробської структури сферою поселення та виробництва. Причому ступінь концентрації в них торгівлі (а, можливо, і ремесла) був навіть вищим, ніж у феодалних містах наступного часу. Якщо додати до цього «авангардну» роль протоміських центрів у освоєнні слов'янами величезної території від Білоозера до Мурома (В. О. Булкін, І. В. Дубов, Г. С. Лебедєв) або визнати за ними функції «опорних пунктів великокнязівської влади» (В. Я. Петрухін, Т. О. Пушкіна), то вийде практично повний набір ознак ранньофеодалного міста⁶.

В історико-археологічній літературі одержала поширення точка зору про безпосередню спадкоємність між торгово-ремісничими поселеннями та деякими давньоруськими містами. З'явилась навіть теорія про «перенесення» міст як один із шляхів їх розвитку. Наводяться приклади Тимерева та Ярославля, Сарського городка та Ростова, Гньоздова та Смоленська, Новгород та Рюрикового городища⁷. Особливо гостро дискутувалося питання про співвідношення Гньоздова та Смоленська. Одні дослідники (А. А. Спицин, І. І. Ляпушкін, Л. В. Алексєєв та ін.) вважали, що Гньоздовський археологічний комплекс надійно фіксує місцезположення раннього Смоленська⁸; інші (Д. А. Авдусін) переконані, що Гньоздово не має безпосереднього відношення до Смоленська і що він споконвічно посідав власне особливе місце⁹. Полемізуючи з Д. А. Авдусіном, Л. В. Алексєєв вважав неймовірним, щоб у IX — початку XI ст. на Верхньому Дніпрі всього за 10 км один від одного розташовувались два великих давньоруських центри. Складно собі уявити реальні стосунки згодних «політичного» та «торгового» центрів. До того ж проти цього свідчить і факт історичної безпрецедентності паралельного існування парних центрів¹⁰.

У системі доказів прихильників тотожності Гньоздова і раннього Смоленська дана теза найбільш уразлива. Приклади парного існування на певному хронологічному відтинку двох центрів — економічного і політичного — дійсно відомі¹¹.

Це перш за все Ростов та Сарський городок. Ще М. М. Воронін, спираючись на результати археологічних досліджень, вважав, що Сарський городок та Ростов були незалежними центрами, і явище «перенесення» міста тут не фіксується¹².

Вірогідно, близька історична ситуація виникла і в районі Ярославля, зазначеного (за П. М. Тихомировим) у період до 1015 р.¹³

Останнім часом пару поселень виявлено на одному з відгалужень Дніпровського торгового шляху, який проходив по системі річок від Любеча до Чернігова. Це літописний Листвин та поселення в урочищі Лескове за 2 км вище за течією р. Білоус.

Приклади парного існування ранньоміських економічних і політичних центрів IX — X ст. можна продовжити. Проте сьогодні питання полягає не в тому, щоб доводити цей очевидний факт, а в тому, щоб з'ясувати його при-

чинність. Необхідно встановити характер зв'язків між близькими центрами, визначити, якими соціально-економічними та політичними умовами вони покликані до життя, в чому приховуються причини більшої конкурентоздатності деяких з них. Теорія «перенесення» міст не тільки не сприяє з'ясуванню перелічених питань, але по суті взагалі знімає їх з обговорення. Вона спрощує власне проблему існування торгово-ремісничих центрів, які начебто і не зникли, а лише змінили місцеположення.

У дійсності все значно складніше. Щоб правильно зрозуміти соціальну сутність торгово-ремісничих поселень IX — X ст. та їх місце у становленні міських форм життя на Русі, треба розглядати їх у контексті загальноєвропейського історичного розвитку. У літературі вже відзначалося, що вони загалом дуже близькі до торговельних міст Балтійського помор'я: скандинавських — Бірки, Вісбі, Хайтабу, західнослов'янських — Любека, Менцліна, Воліна, Щеціна та ін. В одному соціальному ряді називають їх і середньовічні хроністи. Гарне знання ними торгового шляху з Любека та Хайтабу через Старигард, Волін, Щецін, і далі — до Новгороду та Києва свідчать про те, що всі ці центри входили до єдиної економічної системи, яка не вкладалася у межі етнічних кордонів. Початок їх існування обумовлений незвичайно бурхливим розвитком трансєвропейських торговельних зв'язків.

У плані дослідження містоутворюючих процесів надзвичайний інтерес становить факт відносної короткочасності життя торгово-ремісничих поселень, які мали, здавалось би, всі умови для поступального розвитку. Пояснення, в основі якого є фактор простого «перенесення», неприйнятне. Явище це не вузьколокальне, а загальноєвропейське. Сдочасно з затуханням торгово-ремісничих поселень на Русі занепадають аналогічні центри у Південній Прибалтиці та Скандинавії. Причому процеси ці майже всюди супроводжуються піднесенням нових міських центрів, розташованих на деякій відстані від «старих». Іноді до них переходили навіть старі назви. Але при цьому вони не були природними і безпосередніми їх продовжувачами. Наочним прикладом цього може бути історія Любека. Засноване у 40-ві рр. XII ст. німцями, нове місто перейняло назву слов'янського, але безпосереднім спадкоємцем першого воно не було.

Іноді причина відсутності прямого зв'язку торгово-ремісничих поселень з пізнішими містами вбачається дослідниками у недостатньому розвитку в них ремісничої функції. Ремесло протягом доби вікінгів, на думку Г. С. Лебедева, не отримало завершеної цехової організації, а звідси і відсутність прямої спадковості між віками IX — XI ст. і власне середньовічними містами Данії, Норвегії, Швеції¹⁴. Тут, у кращому випадку, відзначено факт, а не його причини. Питання саме і полягає в тому, що завадило торгово-ремісничим факторам отримати завершені форми міських структур та продовжити свій розвиток. Київ чи Новгород у цей час теж не мали цехової організації, але це не призвело до припинення їхнього життя.

Очевидно, причини припинення традиції торгово-ремісничих міст слід шукати у зміні умов соціально-економічного розвитку європейських країн (у тому числі і Київської Русі) в останні десятиліття X ст. У цей час відбувається стабілізація їх державних структур, визначення кордонів, що неминуче призводило до порушення колишніх зв'язків і формування нових економічних районів. Наступ германських феодалів на слов'янське узбережжя Балтики, обмеження експансії та торгової діяльності норманів на Заході і зміцнення феодалної державності у Скандинавії; занепад Хозарського каганату і піднесення Київської Русі — зробили неможливим подальше функціонування цієї міжрегіональної економічної структури¹⁵, заснованої переважно на приватному підприємстві.

Умови, що змінилися, наклали відбиток на розвиток торгово-ремісничих міст усіх європейських регіонів, але більшою мірою вони позначились на житті тих центрів, які були розташовані на Дніпровському та Волзькому торговельних шляхах. Не будучи органічним породженням внутрішнього соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства, вони не змогли стати природним осередком сільськогосподарської округи, не встановили з нею різноманітних двосторонніх зв'язків, а отже, і не мали перспектив

розвитку. Торгівля, яку вели ці центри, була необхідною перш за все для них самих, але не для тих регіонів, де вони виникали¹⁶.

Доля торгово-ремісничих центрів, таким чином, визначалась подальшим розвитком феодального способу виробництва, заснованого на єдності економічних і політичних структур, їх концентрації в одних руках та одному місці.

Говорячи про «передміський» або «протоміський» соціальний вигляд торговельних факторій, дослідники вбачають основну причину цього у недостатньому розвитку ремесла, яке не посідало у цей час превалюючого місця, а отже, і не обумовило їх міський характер. Немає сумнівів, що такий висновок є неприйнятним. Еволюція міських форм життя, за якої першою стадією була б торгово-реміснича, в умовах ранньофеодальних виробничих відносин просто неможлива. Це вищий етап розвитку феодального міста. Етап, у який не цілком увійшли давньоруські міські центри навіть в епоху феодальної роздрібності. Але ж у цей період їхнє ремесло перебувало на незрівнянно вищому рівні розвитку, ніж у IX — на початку XI ст.

З сказаного випливає, що значення торгово-ремісничих поселень для еволюції міських форм на Русі не було всеосяжним. І не треба його перебільшувати. Це не стадія у житті східнослов'янського міста, а лише один із шляхів його утворення. Він виявився фактично тупиковим, оскільки був обумовлений переважно факторами зовнішнього соціально-економічного розвитку.

ОБЩИННО-ФЕОДАЛЬНИЙ ШЛЯХ ВИНИКНЕННЯ МІСТ

Вивчення процесів формування найстаріших давньоруських міст показує, що своїм корінням вони сягають перехідної доби суспільно-політичного розвитку східнослов'янського суспільства. Всі вони виростили з міжплемінних центрів, які були природними осередками союзів племен та мали значну структуротворчу традицію. Не випадково, саме вони стали першими осередками ранньофеодальних виробничих відносин, що зароджувалися, а пізніше — і стольними містами великих феодальних князівств. Найдавніші руські міста, отже, є прикладом органічної еволюції первіснообщинного побуту в державний.

Чи не так стояла справа з іншими містами на Русі у IX — на початку XI ст.? Теоретично можна припустити, що шлях їх розвитку принципово не відрізнявся від шляху, який пройшли головні міські центри. Проте тут потрібен конкретно-історичний аналіз на підставі якісної джерельної бази. У наш час зібрано велику кількість археологічних матеріалів, що дозволяють повніше і точніше розв'язувати складну проблему виникнення та становлення давньоруських міст. Виявляється, містотворюючий процес у цей період не був однолінійним, а його темпи у різних регіонах країни не були однаковими. Недооцінка саме цієї обставини породжує часто непотрібні суперечки та дискусії.

До теперішнього часу накопичився значний матеріал з досліджень східнослов'янських укріплених центрів VIII — X ст., аналіз якого дозволяє у ряді випадків стверджувати, що деякі з них були поселеннями перехідного типу. Цілком чіткі риси общинного побуту ніби доповнювалися елементами ранньофеодальних відносин. Окремі укріплені центри IX — X ст. перебували на стадії переростання у міста, але так ними і не стали. На одних у X ст. життя взагалі припинилося, інші, зазнавши якихось катаклізмів, — відродились через певний час на новій соціальній основі¹⁷.

У X — на початку XI ст. на політичній карті Київської Русі з'явилося багато нових міст, у поселенському плані не пов'язаних зі старими племінними центрами. Вони засновувались на необжитих раніше місцях, часто у дійсно міській соціально-планувальній структурі. До невеликого, сильно укріпленого дитинця прилягав посад, обнесений земляним валом і ровом. Активніше процеси будівництва міст відбувалися в центрі, у межах історичної «Руської землі», але мали місце і на інших територіях, у тому числі, окраїнних. Вони, безсумнівно, регулювалися державною владою та були своєрідними форпостами у феодальному освоєнні земель. Темпи їх будівництва збільшувалися у міру зміцнення державних структур.

У ряді випадків нові міста відігравали важливу роль військово-стратегічних пунктів на рубежах Київської Русі. Вони ніби оконтурювали кордони

держави та удільні володіння. У межах Чернігівської землі, згідно дослідження В. П. Коваленка, з двадцяти літописних міст XI ст. тільки три виникли на базі передміських поселень. Багаторічні дослідження Берестя, які веде П. Ф. Лисенко, показують, що це місто виникло на новому місці на рубежі X — XI ст. Матеріали, що містяться у шарі XI ст., вказують на міський характер поселення. Таким же чином у X — першій половині XI ст. засновані також Вишгород, Білгород, Василів, Корсунь, Юр'їв, Володимир, Рогаčov, Пінськ, Клецьк, Мінськ, Дубровиця та деякі інші міста.

Може здатися, що містоутворюючі процеси IX — XI ст., у результаті яких, по суті, припинялось природне переростання племінних ранньоміських поселень у справжні міста, дійсно живились виключно «зовнішніми» імпульсами. Зовнішніми, звичайно, відносно глибинних районів земель, а не відносно їх соціальних центрів. У дійсності це не зовсім так. Нові міста не можна відривати від попередніх племінних зосереджень. Вони замінили їх, змінили поселенську та соціальну структури, ускладнили функції, але успадкували сформовану сільськогосподарську округу, систему різноманітних соціально-економічних зв'язків, культурно-історичну традицію. Причому місто ранньофеодальної пори посідало тим значніше місце у соціальній ієрархії, чим більшою була підпорядкована йому округа, що склалася до нього.

Сказане стосується і тих міст, які будувалися князівською владою на необжитих раніше місцях. Йдеться про необжитість конкретних топографічних точок, а не районів, де вони засновувались. Нові міста і в цьому випадку ніби накладалися на готову, сформовану до них, соціальну спільність, прискоривши, проте, процеси розкладу первіснообщинних та формування класових відносин, що відбувались у ній.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що містоутворюючі процеси IX — XI ст. на Русі є результатом взаємодії факторів «внутрішньої» і «зовнішньої» феодалізації. Не можна не сказати, що цей синтез на всій величезній території Київської Русі відбувався одночасно і мав однакові конкретно-історичні прояви. Далеко не завжди він був безконфліктним, про що свідчать, зокрема, походи київських князів на древлян, вятичів, білих хорватів.

В умовах формування нових феодальних структур та складання території Давньоруської держави містоутворення відбувалось двома шляхами. Перший — це накладання державного начала на обшинне і пристосування останнього до нових завдань. Нові міста при цьому посіли місця племінних (у ряді випадків — обшинних) центрів, по суті, продовживши їх. Подібний шлях можливий в умовах відносно швидкого входження племінних князівств до складу Київської держави. Очевидно, саме такий характер мали взаємовідносини Києва з древлянами у першій половині X ст. Яскрава літописна легенда про спалення княгинею Ольгою Іскоростеня відбила реальний історичний факт протистояння Древлянського князівства та центральної державної влади. Сутність боротьби викладено у літописній фразі: «И побѣгоша люде изъ града, и повелѣ Ольга воємъ своимъ имати а, яко взя градъ и пожже и; старѣйшины же града изънима»¹⁸. Київ, отже, був зацікавлений не стільки у зруйнуванні адміністративно-господарських структур, що склалися раніше, скільки у зміні в них системи влади. На місце племінних «градських старійшин» у древлянські міста відряджались представники київської адміністрації; місцеве самоврядування у древлянській землі фактично було ліквідоване.

Нові політичні та соціально-економічні умови, природно, вносили суттєві корективи у процеси містоутворення на Древлянщині, але загалом, як свідчать археологічні дослідження, не руйнували старі традиції. Обстеження давньоруських городищ у м. Коростень на р. Уж, поблизу м. Малина на р. Ірші, у с. Городок, міст Радомишль та Іванків на р. Тетерів та деяких інших, проведене П. М. Третьяковим та Б. А. Звіздецьким говорить про те, що їх підвалини складають культурні шари VII — X ст.¹⁹.

Судячи за літописними та археологічними даними, аналогічні процеси характеризували також стосунки центральної влади Києва та сіверянського міжплемінного союзу. Останній вже наприкінці IX — початку X ст. інтегрувався у державну структуру Київської Русі. Єдине свідчення літопису про те,

що данину на сіверян було покладено після перемоги князя Олега, вказує на відносно легке подолання їх автономістських тенденцій.

Складніше стояла справа з окраїнними слов'янськими союзами племен. Тут остаточно перевага центральної влади визначилась тільки на кінець X ст. (див. літописні свідчення про часті військові походи Володимира Святославича на хорватів, вятичів, радимичів). У даних умовах існував і другий — альтернативний шлях розвитку нових міст. Зустрінувши сильну протидію місцевої правлячої знаті, центральна влада почала створювати свої форпости на нових місцях. Вони стали своєрідними противагами старим племінним чи общинним центрам. Порівняно швидко останні не витримали конкуренції князівських міст, занепали зовсім або трансформувалися у звичайні сільські поселення²⁰.

Необхідно відзначити, що в обох випадках общинно-племінна, а точніше земельна знать, яка феодалізувалася, після втрат, понесених у процесі конфронтації з центральною владою, інтегрувалася до складу правлячого феодалного класу Русі. Вона концентрувалася переважно у містах і брала безпосередню участь у їх подальшому розвитку.

Розглянуті матеріали, таким чином, не дають підстав для тверджень про родоплемінний характер давньоруських міст IX — початку XI ст. та їх ідентичність з поселеннями сільського типу²¹. Суттєві відмінності спостерігаються вже на стадії формування адміністративно-господарських зосереджень племен. Вони набувають функцій (соціальних, адміністративно-політичних, економічних, військових тощо), які не характерні для первіснообщинних, поселенських структур. Можна доволі впевнено говорити, що ці центри формувалися вже на умовах складання феодалних відносин і їх розвиток характеризувався ранньоміськими рисами. Природний процес містоутворення у східних слов'ян отримав значне прискорення у результаті так званого княжіння земель, включення їх до єдиної ранньфеодалної державної системи Київської Русі.

ФЕОДАЛЬНИЙ (або державний) ШЛЯХ ВИНИКНЕННЯ МІСТ

Назви більшості давньоруських міських центрів з'являються на сторінках літописів у другій половині XI — початку XIII ст. Згідно з підрахунками П. М. Тихомирова, до другої половини XI ст. належать згадування 50 нових центрів, до XII — понад 130 і до перших десятиліть XIII — ще близько 50. Це майже три чверті всіх літописних міст.

Певна річ, надто довіряти літописним повідомленням при обчисленні кількості давньоруських міст на тому чи іншому етапі історичного розвитку не треба. Багато з вказаних центрів не були містами у соціально-економічному значенні цього слова. Сюди, безсумнівно, входили також феодалні замки, сторожові фортеці, князівські садиби. Частина з них безперечно виникла значно раніше. Це великі удільні міста: Галич, Звенигород, Луцьк, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ та ін. І все ж у літописних повідомленнях загалом правильно відбито динаміку містоутворюючого процесу.

Відзначаючи загальне зростання чисельності давньоруських міст другої половини XI — початку XIII ст., треба враховувати, що це лише один з показників динаміки містоутворення. Інший полягав у бурхливому зростанні та розвитку старих міст, які у XII ст. постали у зовсім іншій якості.

Що ж стало причиною таких значних якісних зрушень у процесі давньоруської урбанізації у відзначений період? Відповідь, що містить загальне посилення на поглиблення феодалізму та зростання потреб країни у центрах високорозвиненого спеціалізованого ремесла, є справедливою, але не вичерпною. Нові міста з'явилися не тільки тому, що старі столиці князівств або великих уділів не могли забезпечити все населення необхідними знаряддями праці чи предметами побуту. Та й не ремесло слугувало першопричиною виділення нових міст. Більш ніж з півсотні міст, що виникли у XII — XIII ст., важко назвати хоча б два-три, які б еволюціонували з доміських ремісничих селищ. Звичайно, ремісниче виробництво становило одну з суттєвих сторін їх економіки, але воно було не причиною виникнення міст, а наслідком їх розвитку. Навіть якщо взяти до уваги усю сукупність економічних факторів

(сільське господарство, ремесло і торгівля), то й тоді складно буде пояснити прогресуюче зростання числа міст.

У літературі вже неодноразово відзначалося, що аналіз міських форм життя необхідно здійснювати також і крізь призму соціально-політичного розвитку Давньої Русі. Між утворенням міст і структурою політичної влади існував прямий і безпосередній зв'язок. Практично всі міста другої половини XI — XIII ст., що виникли або відродилися на новій соціально-економічній основі, були перш за все центрами давньоруської державності. В них на правах вотчинників або тимчасових володільців сиділи представники правлячого князівського роду. Множення їх числа, з одного боку, поглибило процеси феодального дроблення країни, з іншого — сприяло виникненню або прискореному розвитку нових міст. Влаштування князівського стола — волості — завжди починалося з будівництва, розширення і зміцнення її соціально-політичного центру.

Виявлення причинно-наслідкових зв'язків між будівництвом нових міст, поглибленням феодалізму та структурою державної влади на Русі у XII — XIII ст. показує, що потенції економічного розвитку кожного конкретного міста залежали від того місця, яке воно посідало у політичній системі. В. В. Карлов, звертаючи увагу на цю взаємозалежність, проілюстрував її прикладами Москви, Володимира та ін. Прискорений розвиток Москви розпочався тільки після того, як вона перетворилась з боярського володіння в опорний пункт владарювання суздальських князів у басейні Москви-ріки, а особливо, коли стала центром удільного князівства. Вище йшлося про Галич. Бурхливий розвиток Галича цілком пов'язаний з перетворенням його у столицю землі. В аналогічному становищі опинилися наприкінці XI — XII ст. Новгород-Сіверський, Рязань, Луцьк, Путивль та інші міста, що стали столицями великих уділів. У цей період їх назви особливо часто трапляються на сторінках давньоруських літописів, особливо у зв'язку з міжкнязівською боротьбою за кращі феодальні володіння і столи. Археологічні дослідження дозволяють стверджувати, що всі удільні столиці другого рангу виростили у великі економічні, культурні та військові центри.

Висновок про феодальний характер міст, що виникли у другій половині XI — XIII ст., та їх будівництво державною владою знаходить підтвердження у їхній поселенській структурі. Всі вони двочастинні; мали невеликий і добре укріплений дитинець, а також передграддя або посад. Останній у кілька разів перевищував за розмірами соціальний міський центр і мав власні укріплення. Археологічні дослідження показують, що міські центри цього історичного періоду будувались, переважно, на нових місцях і відразу у справді міській соціальної структурі. Іноді їхніми попередниками виступали феодальні садиби-замки, охоронні фортеці.

Підбиваючи короткий підсумок сказаному, необхідно визнати, що виникнення міст на Русі у другій половині XI — початку XIII ст. визначалось не общинним, а феодальним розвитком країни. Як складові елементи державної структури міста були центрами феодального володарювання. Не випадково за міськими областями так міцно закріпився термін «волося» — від слів «власть» та «владеть». Природно, висновок цей ажнік не суперечить тезі про органічну єдність у цей період міста і волості. Він підтверджується сукупністю джерел, і не треба для його обґрунтування архайзувати історичний розвиток Русі та відмовлятися від фундаментальних досягнень вітчизняної історичної науки у дослідженні давньоруського феодалізму.

Примітки

¹ Насонов А. Н. «Русская земля» и формирование территории Древнерусского государства. — М., 1951. — С. 5 — 9.

² Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX — XI вв. — С. 139.

³ Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX — XIII вв. — М., 1980. — С. 143; Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги (руско-скандинавские отношения домонгольского времени) // Славяне и Скандинавия. — М., 1986. — С. 223.

⁴ Третьяков П. Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н. э. // МИА.— 1941.— № 5.— С. 95.

⁵ Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья.— Л., 1982.— С. 61.

⁶ Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Указ. соч.— С. 125; Петрухина В. Я., Пушкина Т. А. К предистории древнерусского города // История СССР.— 1979.— № 4.— С. 109.

⁷ Маародин В. В. Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности.— М., 1971.— С. 51; Дубов И. В. К проблеме «переноса» городов в Древней Руси // Генезис и развитие феодализма в России : Пробл. историографии.— Л., 1983.— С. 70 — 72.

⁸ Спицын А. А. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева // ИАК.— 1905.— Вып. 15.— С. 7, 8; Ляпушкин И. И. Новое в изучении Гнездова // АО 1967 г.— М., 1968.— С. 43, 44; Ляпушкин И. И. Гнездово и Смоленск // Проблемы истории феодальной России.— Л., 1971.— С. 37; Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 135 —154.

⁹ Аадусин Д. А. К вопросу о происхождении Смоленска и его начальной топографии // Смоленск к 1100-летию первого упоминания города в летописи.— Смоленск, 1967.— С. 79.

¹⁰ Алексеев Л. В. Указ. соч.— С. 143.

¹¹ Леонтьев А. Е. Сарское городище в истории Ростовской земли (VIII — XI вв.).— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— М., 1975.— С. 22; Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. Указ. соч.— С. 100 — 112.

¹² Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси.— М., 1961.— Т. 1.— С. 22.

¹³ Дубов И. В. Северо-Восточная Русь...— С. 85 — 87.

¹⁴ Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Л., 1985.— С. 102, 103.

¹⁵ В її межах мали місце також контакти культурно-ідеологічного плану, проте джерельний матеріал не дає підстав надто широко глумачити їх характер. Балтійського культурно-економічного співтовариства, яке б включало не тільки всю давньоруську північ, але й регіон Волхово-Дніпровського шляху, не існувало. Авторі, які стверджують це, припускаються певного насильства над джерелами (Кириччишків А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Русь и варяги...— С. 274 — 289).

¹⁶ В. Я. Петрухин та Т. О. Пушкіна справедливо відзначали орієнтацію таких центрів, як Гнездово, перш за все на зовнішні торговельні зв'язки (Петрухин В. Я., Пушкіна Т. А. Указ. соч.— С. 110).

¹⁷ В. Гензель вважає, що на Русі, подібно до Чехії (за винятком Моравії у часи Великоморавської держави) та Польщі, зародки міст виникають у VIII ст. і відмирають у X ст. Лише деякі давньоруські міста, згідно з ним, розвивалися на базі ранньосередньовічних поселень VIII ст.

¹⁸ ПВД.— Ч. 1.— С. 43.

¹⁹ Третьяков П. Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК.— 1941.— Вып. 10.— С. 121, 124; Третьяков П. Н. Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет // КСИИМК.— 1946.— Вып. 13.— С. 41.

²⁰ Твердження В. Я. Петрухіна та Т. О. Пушкіної про те, що на зміну «опорним пунктам великокнязівської влади» приходять міста, які розвиваються з племінних центрів, неможливо обґрунтувати конкретними матеріалами. (Петрухин В. Я., Пушкіна Т. А. Указ. соч.— С. 109). У дійсності послідовність тут була зворотною. Князівські феодальні міста замінювали старі племінні центри.

²¹ Фроянов И. Я. Киевская Русь.—С. 22, 232.

П. П. Толочко

ПУТИ СТАНОВЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ

В статье речь идет об основных закономерностях и путях формирования древнерусских городов IX — XIII вв. Имеющийся источниковый материал, а также теоретический уровень осмысления проблемы позволяют выделить три пути развития городских форм жизни Руси в указанный период. Условно их можно квалифицировать как «торгово-ремесленный», «общинно-феодальный» или «государственный».

«Торгово-промышленный» путь сложения русских городов представлен торгово-ремесленными поселениями IX — начала XI вв., возникающими на важнейших водных магистралях Руси и носившими, в значительной мере, международный характер. Всеобъемлющего значения для эволюции городских форм на Руси он не имел и оказался, фактически, тупиковым, так как был обусловлен преимущественно факторами внешнего социально-экономического развития.

«Общинно-феодальный» путь представлен старейшими древнерусскими городами, выросшими из межплеменных или племенных центров. Они являлись первыми очагами зарождавшихся ранее феодальных отношений на Руси, позже стали столь-

ными городами крупных княжеств. Многие древнерусские городские поселения IX — XI вв., являясь новообразованиями, также унаследовали от предшествовавших им племенных средоточий сформировавшуюся сельскохозяйственную округу, систему многообразных социально-экономических связей, культурно-историческую традицию.

«Феодальный» или «государственный» путь представлен, главным образом, княжескими городами XI — XIII вв., возникшими как центры древнерусской государственности. Умножение их числа было вызвано разрастанием древнерусского княжеского рода и необходимостью устройства новых княжеских столов. Процесс этот определялся не общинным, а феодальным развитием страны. Новые города были, прежде всего, центрами феодального властвования. Не случайно за городскими областями так прочно закрепился термин «волость» от слов «власть» и «владеть».

P. P. Tolochko

WAYS OF FORMATION OF OLD RUSSIAN TOWNS

The paper deals with main regularities and ways of formation of old Russian towns in the 9th-13th centuries. The sources available, as well as the theoretical comprehension of the problem permit identifying three ways of development of urban forms in life of old Rus in the period mentioned. They may be conditionally treated as the «trade-industrial», «communal-feudal» and «feudal» or «state» ways of development.

The «trade-industrial» way of formation of Russian towns is demonstrated by trade-industrial settlements of the 9th and early 11th centuries which appeared on the most important water lines of Rus and were, mostly, of international significance. That way, though, was not of universal importance for evolution of urban forms in Rus and, moreover, it was, practically, a deadlock as it depended, primarily, on factors of foreign social and economic development.

The «communal-feudal» way may be traced in oldest Russian towns which rose from intertribal or tribal centers. They were the first hearthes of early feudal relations formed in Rus and later became capital towns of many large principalities. Numerous old Russian settlements of the 9th-11th centuries being new formations inherited also from tribal centers which precede them the well-formed agricultural region, the system of variable social and economic relations, cultural and historical traditions.

The «feudal» or «state» way is shown by princely towns of the 11th-13th centuries which appeared as centres of the old Russian statehood. Their multiplication was induced by growth of the old Russian prince's family and necessity to install new prince's capitals. That process was governed by the feudal development of the country, not by the communal one. New towns were, first of all, centres of the feudal power. It is no mere chance that towns' regions firmly upheld the term «volost» which originates from words «vlast» (power) and «vladet» (to have, to own).

Одержано 23.04.97.

СКАРБИ VI—VIII ст. АНТИ ЧИ РУСЬ?

В. Д. Баран

У статті піднято дискусійне питання етнічної та племінної належності скарбів VI — VIII ст. мартинівсько-трубчевського типу. Автор доводить, що вони належали антам, а не слов'янським русам, яких до IX ст. у Подніпров'ї не існувало.

Важливою частиною пеньківської культури V—VII ст. і, якоюсь мірою, колочинської, є багаті скарби цього ж часу, відомі у літературі як старожитності антів за О. О. Спіциним або старожитності русів за Б. О. Рибаківим¹. Із згаданими культурами пов'язується лише частина скарбів типу Мартинівки-

© В. Д. БАРАН, 1998